

Muinaslinnusest piiskopilinnaks: Tartu 13. sajandi I veerandil

MIHKEL MÄESALU

800 aastat tagasi – augustis 1224 – vallutasid ristsõdijad Tartu linnuse. Seda sündmust peetakse üksmeelselt muinasaegse Tartu lõpuks ja keskaegse Tartu alguseks. Tartust sai piiskopkonna keskus, millest peagi kujunes keskaegne linn. Seejuures unustatakse aga sageli ära, et 1224. aastal ei vallutanud ristsõdijad sugugi mitte muistsete tartlaste või ugalaste linnust. Tartu oli ju 1223. aasta sügisest kuni 1224 augustini vene vürsti Vjatško võimu all. Veelgi varem, umbes 1220. aasta suvest kuni 1223. aasta jaanuarini oli Tartu linnus Mõõgavendade ordu võimukeskuseks Ugandis. Andres Tauri hinnangul jäi Tartu linnus pärast Novgorodi vürsti 1192. aasta sõjaretke varemeisse ja taastati alles Mõõgavendade ordu võimuperioodil.¹ Kuigi mitmed arheoloogid ei ole Tauri väitega nõus,² peab siiski tõdema, et 13. sajandi esimese veerandi Tartut ei saa sugugi enesestmõistetavalt pidada eestlaste muinaslinnuseks. Selles valguses kerkib paratamatult küsimus, kas muinasaegse Tartu lõppu ja keskaegse Tartu algust on ikkagi õige dateerida 1224. aasta augusti sündmustega.

Diskussioonis muinasaja lõpu Tartu üle on ühelt poolt toonitatud linnuse paiknemist vee- ja maateede ristumiskohal – seega kaubanduskoha mõttes soodsas asupaigas. Tartu oli ainus koht Ugandis, kus sai ületada Emajõe. Jõgi ise oli aga veeteeks Viljandisse (üle Võrtsjärve) ja Pihkvasse (üle Peipsi ja Pihkva järve). Peipsi kaudu sai Tartust sõita ka Narva jõe, Viljandist aga hooajalise suurvee ajal paatide ning talvel külmunud märgalasid mööda saaniga Pärnu jõe. Keskajal olid kauba- teedeks ennekõike just veeteed, sest laevade ja paatidega sai vedada suuremaid kaubakoguseid kui vankritel ning talviti sai jõgesid ja järvi mööda liikuda saanidega.³

Mihkel Mäesalu, PhD, keskaja teadur, Ajaloo ja arheoloogia instituut, Tartu Ülikool, Ülikooli 18, Tartu 50090, mihkel.maesalu@ut.ee

¹ A. Tauri. Muinas-Tartu. Uurimus Tartu muinaslinnuse ja asula asustusloost (Muinasaja teadus 10). Tartu – Tallinn: Tartu Ülikool, 2001, lk 232–234 ja 255.

² A. Mäesalu, R. Vissak. Muinas- ja keskaeg – Tartu: ajalugu ja kultuurilugu, Koost. H. Pullerits. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk 15–28, siin lk 19; E. Tõnisson. Tartu muinaslinnus. – E. Tõnisson. Eesti muinaslinnad. Toim. ja täiend. A. Mäesalu ja H. Valk (Muinasaja teadus 20). Tartu – Tallinn: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi arheoloogia õppetool ja kabinet, 2008, lk 300–302.

³ A. Mäesalu, R. Vissak. On the older topography of Tartu. – The Medieval Town in the Baltic: Hanseatic History and Archaeology II. Proceedings of the third and fourth seminar, Tartu, Estonia 12th–13th June 1999 and 8th–10th June 2000. Ed. by R. Vissak, A. Mäesalu. Tartu: Tartu City Museum, 2002, lk 145–163, siin lk 147–148, 507; A. Selart, M. Laur. Dorpat/Tartu. Geschichte einer Europäischen Kulturhauptstadt. Wien: Böhlau, 2024, lk 9–11.

Teiselt poolt on 13. sajandi alguse Tartut enamasti tõlgendatud poliitilis-sõjalise, mitte kauplemisskeskuseks. Seda aga valdavalt tuginedes Henriku Liivimaa kroonika teadetele 1221.–1224. aasta sõjasündmustest ehk siis ajast pärast mõõgavendade saabumist Tartu.⁴ Paradoksaalsel kombel pärineb aga just sellest ajast – jaanuarist 1223 – varaseim teade kaupmeeste viibimisest Tartus. Üksnes Kristo Siig on oletanud, et ristsõdade-eelne Tartu võis olla hooajaline kauplemisskeskus, mitte poliitiline tugipunkt.⁵

Teiseks oluliseks vaidluskohaks on olnud asula olemasolu Tartu muinaslinnusealamil 13. sajandi algul. Arheoloogide seas üldlevinud seisukoha järgi oli Tartu linnuse kõrval asula, mis sai alguse juba viikingiajal ja laienes järgnevatel sajanditel aegamisi Emajõe poole.⁶ Andres Tvauri hinnangul seevastu jäeti linnusealamil olnud asula 1061. aasta paiku maha: see hakkas uuesti kujunema alles pärast 1224. aastat ning siis juba keskaegse linnana.⁷ Oma uuemates kirjutistes on Ain Mäesalu ja Arvi Haak miskipärast väitnud arutelu keskaegsele linnale eelnenud asula olemasolu üle Tartus.⁸ Hilisrauaaegse Tartu asula küsimus on jäänud vastusetu ja vajab lahendamist.⁹

Muinasaja lõpu ja keskaja alguse kohta Tartus on viimastel aastakümnetel arutlenud ja kirjutanud üksnes arheoloogid ja kunstiajaloolased. Kuigi kirjalikud allikad Tartu ajaloost 13. sajandi esimesel veerandil on napid, annab nende detailne analüüs siiski olulist lisateavet arheoloogilisele ja arhitektuurilisele ainesele ning võimaldab täpsustada mitmeidki seiku Tartu kujunemisel muinaslinnusest piiskopilinnaks.

Üksikute uuritaval perioodil koostatud ürikute kõrval on peamiseks kirjallikuks allikaks arvatavasti aastatel 1224–1227 kirjutatud Henriku Liivimaa kroonika. Igale keskaja ajaloolasele peaks olema selge, et Henriku kroonikat ei saa lugeda sündmuste erapooletu ja tõepärase esitusena. Kroonika esitab erinevate osalistega sõjalis-diplomaatilisi sündmusi üksnes ühe leeri (Riia kiriku ja Mõõgavendade ordu) vaatenurgast. Tõlgendusraskused ei piirdu aga pelgalt kroonika poliitilise hoiakuga.

⁴ A. Tvauri. Muinas-Tartu, lk 255; M. Mägi. Political centres or nodal points in trade networks? Estonian hillforts before and after the thirteenth-century conquest. – *Making Livonia. Actors and Networks in the Medieval and Early Modern Baltic Sea Region*. Ed. by A. Mänd, M. Tamm. London – New York: Routledge, 2020, lk 48–69, siin lk 56–57.

⁵ K. Siig. Changes in the Network of Strongholds and Power Centres in Estonia in the 13th Century. – *Strongholds and Power Centres east of the Baltic Sea in the 11th–13th Centuries. A collection of articles in memory of Evald Tõnisson*. Ed. by H. Valk (Muinasaja Teadus 24; Õpetatud Eesti Seltsi toimetised 37). Tartu: Tartu Ülikooli arheoloogia osakond, arheoloogia kabinet, 2014, lk 293–324, siin lk 312–313.

⁶ V. Trummal. Vanimast ajaloo. – Tartu ajalugu. Koost. R. Pullat. Tallinn: Eesti Raamat, 1980, lk 18–26; A. Mäesalu, R. Vissak. On the older topography of Tartu, lk 151–154; A. Mäesalu, R. Vissak. Muinas- ja keskaeg, lk 15–19; Tõnisson. Tartu muinaslinnus, lk 302.

⁷ A. Tvauri. Muinas-Tartu, lk 245–257. Samal seisukohal on ka A. Selart, M. Laur. Dorpat/Tartu, lk 14–15.

⁸ A. Mäesalu, A. Haak. Über die Entstehungsgeschichte des mittelalterlichen Dorpats (Tartu). – *Lübecker Kolloquium zu Stadtarchäologie im Hanseraum X: Vorbesiedlung, Gründung und Entwicklung*. Hrsg. M. Gläser und M. Schneider. Lübeck, 2016, lk 507–519; A. Haak. Keskaegse Tartu esimene aastasada. – *Horisont* 2019, 2, lk 36–40; A. Haak. „Local“ Characteristics of the Medieval Livonian Town. – *Baltic Crusades and Societal Innovation in Medieval Livonia, 1200–1350*. Ed. by A. Selart. (The Northern World 93) Leiden – Boston: Brill, 2022, lk 232–261.

⁹ A. Kriiska. Tartu 10 000. – *Tuna* 2024, 1, lk 126–129, siin lk 129.

Kroonika fookuses on ristsõda ja misjonitöö ning kõik Henriku mainitud sündmused, isikud, ehitised, nähtused ja teod on tekstis asetatud just sellesse konteksti. Ka Henriku antud hinnangud ja tema arvates üles märkimist väärinud sündmuste valik on tingitud kroonika põhiteemast ja poliitilisest meelsusest.¹⁰

Teatavasti lõppes Henriku kroonika esialgne versioon paavsti legaadi Modena piiskopi Guillelmuse lahkumisega Liivimaalt 1226. aasta kevadel. Alles hiljem on Henrik lisanud oma kroonikale veel ühe peatüki, mis lõppeb Saaremaa allutamisega 1227. aasta veebruaris.¹¹ Paavsti legaadi viibimist Liivimaal aastatel 1225–1226 kujutas Henrik esimese rahuaastana pärast aastakümneid väldanud ristsõdu.¹² Kroonika esialgses versioonis oli ristsõja lõppsündmuseks seega Tartu linnuse vallutamine 1224. aasta augustis. Niisiis tekib paratamatult kahtlus, ega Henrik ole ometi oma kroonika sõjasündmustele väärilist lõppakordi komponeerides Tartu vallutamist üle tähtsustanud.

Tartu muinaslinnus ja linnusepiirkond 13. sajandi alguses

Tartut mainitakse kirjalikes allikates esimest korda seoses sellega, kui Kiievi vürst Jaroslav vallutas 1030. aasta paiku Tartu linnuse ja rajas selle kohale oma linnuse nimega Jurjev. 1061. aastal vallutasid Tartu-Jurjevi omakorda *ssossolid*. Järgnevalt

¹⁰ Kõige laiemat ülevaadet Henriku Liivimaa kroonikast annab kogumik *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier: A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia*. Ed. by M. Tamm, L. Kaljundi, C. S. Jensen. Farnham – Burlington: Ashgate, 2011. Uuemast historiograafiast väärivad tähelepanu L. Kaljundi. (Re)Performing the Past: Crusading, History Writing, and Rituals in the Chronicle of Henry of Livonia. – *The Performance of Christian and Pagan Storyworlds: Non-Canonical Chapters of the History of Nordic Medieval Literature*. Ed. by L. B. Mortensen ja T. M. S. Lehtonen (Medieval identities. Socio-cultural spaces 3). Turnhout: Brepols, 2013, lk 295–338; J. Kivimäe. *Servi Beatae Marie Virginis*. Christians and Pagans in Henry's Chronicle of Livonia. – *Church and belief in the middle ages: popes, saints, and crusaders*. Ed. by K. Salonen ja S. Katajala-Peltomaa (Crossing Boundaries: *Turku Medieval and Early Modern Studies* 3). Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016, lk 201–226; L. Kaljundi. Expanding Communities. Henry of Livonia on the Making of a Christian Colony, Early Thirteenth Century. – *Imagined communities on the Baltic Rim, from the eleventh to the fifteenth centuries*. Ed. by W. Jezierski, L. Hermanson (Crossing Boundaries: *Turku Medieval and Early Modern Studies* 4). Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016, lk 191–222; L. Kaljundi. Livonia as a Marilogical Periphery. A Comparative Look at Henry of Livonia's Representations of the Mother of God. – *Livland – eine Region am Ende der Welt? Forschungen zum Verhältnis zwischen Zentrum und Peripherie im späten Mittelalter*. Livonia – a Region at the End of the World? Studies on the Relations between Centre and Periphery in the Later Middle Ages. Hrsg. von A. Selart ja M. Thumser. Köln – Weimar – Wien: Böhlau, 2017, lk 431–460; C. S. Jensen. The Lord's Vineyard – Henry of Livonia and the Danish Conquest of Estonia. – *Denmark and Estonia 1219–2019 – Selected Studies on common Relations*. Ed. by J. E. Olesen. Greifswald, 2019 (Studien zur Geschichte der Ostseeregion, 1), lk 41–55; L. Kaljundi. Neophytes as Actors in the Livonian Crusades. – *Making Livonia*, lk 93–112; W. Jezierski. Risk, Emotions, and Hospitality in the Christianization of the Baltic Rim, 1000–1300 (*Early European Research* 17). Turnhout: Brepols, 2022, lk 207–237.

¹¹ A. Bauer. Einleitung. – *Heinrici chronicon Livoniae, editio altera*. Heinrich's Livländische Chronik, zweite Auflage. Toim. L. Arbusow ja A. Bauer. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1955, lk v–liv, siin lk xv–xviii.

¹² J. A. Brundage. The Thirteenth-Century Livonian Crusade: Henricus de Lettis and the First Legatine Mission of Bishop Wilhelm of Modena. – *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, NF 20 (1972), lk 1–9.

mainitakse Tartu linnust vene leetopissides veebruaris 1134 ja talvel 1191/92. Mõlemal juhul seoses Novgorodi vürsti sõjaretke ja linnuse vallutamisega, millele, tõsi küll, ei järgnenud Novgorodi võimu kehtestamist linnuse üle.¹³ Järgmisel korral mainitakse vene allikates Tartut alles 1224. aastal, kui saksa ristsõdijad linnuse vallutasid ja vürst Vjatško tapsid.¹⁴ Enamik teateid Tartu linnuse kohta 13. sajandi esimesel veerandil leidub niisiis üksnes Henriku Liivimaa kroonikas, kuid ka selles räägitakse Tartust peaaesjalikult 1221.–1224. aasta kontekstis.

Henriku kroonikas kohtab Tartut esmalt 1211. aasta novembris või detsembris aset leidnud sõjaretke kirjelduses. Kui Riia piiskopi Alberti vend Dietrich (kroonikas Theoderich) ning Mõõgavendade ordu Vönnu foogt Berthold liikusid oma vägedega läbi Ugandi, leidsid nad „kogu maa latgalite poolt laastatud ja Tartu linnuse, mille latgalid olid samuti varem maha põletanud, maha jäetud“.¹⁵ Richard Kleisi tõlkes on märgatav sisuline vastuolu: linnus oli ühteaegu mahajäetuna olemasolev ja maha põletatuna hävitatud. Kroonika ladinakeelses algupärandis sellist vastuolu ei leia.¹⁶ Ladinakeelne sõna *incesum* tähendab nii „maha põletama“, „süütama“ kui ka „põlema pistma“. Valides tõlkevasteks süütama või põlema pistma kaob igasugune sisuline vastuolu: latgalid vallutasid ja süütasid linnuse, mispeale jäi kannatada saanud linnus mahajäetuks, aga ikkagi olemasolevaks.

Just sellele Henriku kroonika teatele, täpsemalt Sulev Vahtre tõlgendusele sellest, tuginebki Andres Tvauri seisukoht, et Tartu linnus oli 13. sajandi algul pikemat aega maha jäetud.¹⁷ Vahtre arvates oli Tartu linnus niivõrd oluline koht, et kui selle vallutamine oleks toimunud 1211. aastal, siis oleks kroonik Henrik pidanud ju sellest kirjutama. Järelikult pidi linnus Vahtre hinnangul olema juba mõnda aega maha jäetud. Samas ei suutnud Vahtre rahuldavalt selgitada, millal latgalid siis Tartu vallutada võisid, spekulierides seetõttu võimalusega, et mõeldud oli hoopis Tartu vallutamist Novgorodi vägede poolt 1191/92. aasta talvel. Ka selle oletusega polnud ta ise rahul, tõdedes, et Tartu mahajätmine kahekümneks aastaks pole usutav.¹⁸ Andres Tvauri hinnangul oli tolleaegne Tartu vähese tähtsusega ja mitte pidevalt kasutuses olnud linnus, mida ei saa pidada isegi piirkondlikuks keskuseks.¹⁹ See on aga

¹³ A. Selart. Gab es eine altrussische Tributherrschaft in Estland (10.–12. Jahrhundert)? – Forschungen zur Baltischen Geschichte 2015, 10, lk 11–30; T. Guimon. Estonia during the Eleventh and Twelfth Centuries in the Novgorodian Chronicles. – Forschungen zur Baltischen Geschichte 2015, 10, lk 31–45.

¹⁴ Novgorodskaja pervaja letopis' staršego i mladšego izvodov. Pod red. A. Nasonova (Polnoe sobranie russkih letopisei 3). Moskva – Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1950, lk 51 ja 264. Tegemist on Vjatško ainsa mainimisega vene leetopissides.

¹⁵ Henriku Liivimaa kroonika. Tlk R. Kleis, toim. E. Tarvel. Tallinn: Tänapäev, 2013 (edaspidi HLK), lk 89.

¹⁶ Heinrici chronicon Livoniae, editio altera. Heinrich's Livländische Chronik, zweite Auflage. Toim. L. Arbusow ja A. Bauer. Hannover, 1955, XV:7 (edaspidi HCL): *totam terram a Lettis vastatam et castrum Tharbatense desertum, a Lettis eciam quondam incensum*.

¹⁷ A. Tvauri. Muinas-Tartu, lk 232.

¹⁸ S. Vahtre. Muinasaja loojang Eestis: vabadusvõitlus 1208–1227. Tallinn: Olion, 1990, lk 88.

¹⁹ A. Tvauri. Muinas-Tartu, lk 250–254.

sisulises vastuolus Vahtre eeldusega Tartust kui tähtsast keskusest, mis oli kesksel kohal Vahtre argumentatsioonis Tartu pikemaks ajaks mahajätmisest.

Ain Mäesalu ja Rünno Vissaku hinnangul rääkis kroonika Tartu linnuse põletamisest hoopis 1211. aasta sõjasündmuste käigus.²⁰ Juba ristisusu vastu võtnud kohalikud rahvad osalesid ristiretkedel paganate vastu ja seda mitte üksnes abijõududena ristosõdijate vägede koosseisus, vaid korraldades ka ise oma sõjaretki.²¹ 1211. aasta teisel poolel tegid latgalid hulganisti retki Ugandisse ja Sakalasse, mida Henrik kirjeldab oma kroonikas väga põgusalt.²² Sulev Vahtre eeldusele, et Henrik oleks niivõrd olulise keskuse nagu Tartu vallutamist kindlasti maininud, räägib vastu tõsiasi, et Tartu vallutamisest ja põlema pistmisest jutustav lõik kroonikas järgneb vahetult latgalite sõjaretkede kirjeldusele ja moodustab sellega sisulise terviku. Usutavasti tahtis Henrik oma kroonikas ikkagi öelda, et latgalid vallutasid Tartu linnuse 1211. aasta hilissuvel või sügisel.

Pärast Tartu muinaslinnuse põlema pistmist ja mahajätmist avanes ristosõdijatele tee üle Emajõe. Selles mõttes kaitses Tartu muinaslinnus Emajõe põhjakalda elanikke lõunapoolsete rünnakute eest. Dietrichi ja Bertholdi juhitud sõjaretk 1211. aasta lõpus oligi esimene ristiretk teisele poole jõge. Ristosõdijad ründasid seal ühte kindlustatud tugipunkti (*indagium*, Kleisi tõlkes „raidtõke“), kuhu krooniku sõnul oli põgenenud inimesi kogu sellest *provincia*’st. Järgmises lõigus kirjeldab Henrik 25. detsembril 1211 alanud ristiretke Vaigasse ja Järvamaale, kuhu mindi taas läbi Ugandi. „Ja nad läksid Tartu provintsi ja minnes üle Emajõe tulid raidtõkke juurde, mille kristlased olid enne ära lõhkunud.“ Sealt edasi liikusid väed juba Vaigasse.²³ Need kaks lõiku kroonikas jätavad igatahes mulje, et Tartu *provincia* hõlmas Emajõe mõlemat kallast. Seevastu 1220. aasta sündmustest kirjutades nimetab Henrik Emajõe põhjas asunud alasid Jogentagana *provincia*’ks.²⁴ Kahe *provincia* osalist kattumist tähele panemata väitis Enn Tarvel, et Jogentagana oli eraldiseisev väikemaakond, samas kui Tartu *provincia* puhul oli tegu Ugandi põhjapoolseima muinas kihelkonnaga.²⁵ Niisuguse tõlgenduse järgi peaks Tartut pidama Ugandi põhjapiiri kaitsenud linnuseks.²⁶

Heiki Valgu hinnangul oli Jogentagana hoopis Ugandi maakonna hulka kuulunud muinaskihelkond. Kõige tihedam asustus Tartu lähistel paiknes just jõe põhjakaldal ning usutavasti moodustas Jogentagana või vähemalt selle lõunapoolsem osa Tartu

²⁰ A. Mäesalu, R. Vissak. Muinas- ja keskaeg, lk 19.

²¹ L. Kaljundi. Neophytes as Actors in the Livonian Crusades, lk 100–104.

²² HCL XV, 7

²³ HCL XV, 7. Tsitaat HLK, lk 90.

²⁴ HCL XXIV, 5.

²⁵ E. Tarvel. Sakala ja Ugandi kihelkonnad. – Keel ja Kirjandus 1968, 9–10, lk 543–596, siin lk 586–587 ja 590–591.

²⁶ Tartut pidas Ugandi piirilinnuseks juba H. Moora. Tartu asutamise ümber. – Tartu II: linnavalitsuse tegevuse ülevaade ja statistikat 1931–1933. Jooni Tartu ajaloo. Toim. Tartu Linna Statistikabüroo. Tartu, 1935, lk 191–200.

muinaslinnuse peamise tagamaa.²⁷ Järelikult ei saa Tartut sugugi pidada Ugandi piirilinnuseks, vaid hoopis Ugandi muinasmaakonna sees paiknenud keskuseks, mis ühendas jõe mõlemal kaldal elanud inimesi. Ometi ei lahenda ka see tõlgendus Jogentagana ja Tartu *provincia* osalise territoriaalse kattumise küsimust.

Kroonik Henrik ei olnud ei etnoloog ega ühiskonnateadlane, mistõttu ei saa temalt eeldada ei terminoloogilist ega sisulist täpsust siinsete rahvaste, nende kultuuri- ja võimupiirkondade ning võimuhete kirjeldamisel. Terminit *provincia* kasutas kroonik läbisegi mõistetega *terra* ehk (muinas)maa(kond) ning *kilegunda* ehk muinaskihelkond. Sisuliselt tähendab *provincia* Henriku sõnakasutuses lihtsalt mingit sorti piirkonda.²⁸ Iga kroonikas mainitud *provincia* ei pruukinud seega tingimata tähistada ei muinaskihelkonda ega muinasmaakonda, mistõttu on täiesti võimalik, et Tartu *provincia* oli hoopis linnusepiirkond. Tegemist on olulise erinevusega, sest muinaskihelkonnad olid etnilis-kultuurilised üksused, samas kui linnusepiirkonnad olid poliitilised haldusüksused.²⁹ Kuna materiaalse kultuuri mõttes moodustas Jogentagana ühtse piirkonna, võiks eeldada, et Jogentagana puhul kasutas kroonik Henrik sõna *provincia* tähenduses muinaskihelkond.³⁰ Tartu *provincia* puhul seevastu võis tegemist olla hoopis linnusepiirkonnaga, mis hõlmas alasid Emajõe mõlemal kaldal, sealhulgas osa Jogentagana muinaskihelkonnast.

Tartu linnuse uuesti kasutusele võtmise aega kroonika ei maini. Selles pole ka midagi imelikku. Eeldatavasti ei pidanud kroonik lihtsalt oluliseks panna kirja, millal täpselt paganad mõne oma kannatada saanud linnuse taas korda seadsid. Kui 1212. aastal eestlaste ja ristisõdijate vahel sõlmitud kolmeaastane vaherahu lõppes ja sõjategevus 1215. aastal taastus, korraldasid latgalid jälle mitmeid sõjaretki Ugandisse nii omapäi kui koos mõõgavendade ja piiskop Alberti vägedega. Latgalid olevat pannud põlema kõik Ugandi linnused, rüüstanud kogu maa ning „käies läbi kõik provintsid kuni Emajõeni Tartus, ei säästa nad kedagi“. Jälle järgnes Tartuni jõudnud latgalite sõjaretkele Vönnu foogti Bertholdi ja piiskop Alberti venna Dietrichi juhitud retk üle Tartu Emajõe teisele kaldale.³¹ Kroonika narratiivist jääb igatahes mulje, et tartlased on oma linnuse vaherahu aastatel üles ehitanud ning 1215. aastal langes see uuesti latgalite kätte, kes linnuse põlema panid.

Järgmisel korral mainib Henrik Tartut alles aastal 1220, kuid mitte linnuse, vaid taas kohana, kus ületada Emajõgi. Seekord oli jõe ületajaks Henrik ise, kes läks Riia

²⁷ H. Valk. Estonia in the 12th and early 13th centuries: territorial Structures, Power Centres and Administration. – *Revue d'Histoire Nordique* 2018, 26, lk 89–117, siin lk 98; Eesti ajalugu, I: Eesti esiaeg. Koost. ja toim. V. Lang. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2020, lk 366. Vrd Tvauri. Muinas-Tartu, lk 203–208 ja 251–253.

²⁸ J. Kivimäe. Henricus the Ethnographer: Reflections on Ethnicity in the Chronicle of Livonia. – *Crusading and Chronicle Writing*, lk 77–106.

²⁹ V. Lang. Vakus ja linnusepiirkond Eestis. Lisandeid muistse haldusstruktuuri uurimisele peamiselt Harjumaa näitel. – *Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis*. Koost. V. Lang (Muinasaja teadus 11). Tallinn – Tartu, 2002, lk 125–163; H. Valk. Estonia in the 12th and early 13th centuries, lk 108–112.

³⁰ H. Valk. Estonia in the 12th and early 13th centuries, lk 98.

³¹ HLC XIX, 3. Tsitaat HLK, lk 110.

piiskopi Alberti ülesandel koos preester Petrus Kaikewaldegaga ristima Jogentagana ja Vaiga elanikke.³² Vahepealse viie aasta jooksul oli Ugandi alistunud ristisõdijatele.

Ugandi olulisim poliitiline keskus 13. sajandi algul oli Otepää muinaslinn, mille kõrval oli Tartu teisejärguline, usutavasti Otepääl allunud linnus.³³ Eeldatavasti oli Tartu kehvemalt kindlustatud kui Otepää. Latgalid olid ju suutelised Tartu vähemalt ühel, tõenäoliselt isegi kahel korral vallutama. Ristisõdijad neil aastatel Tartu piiramiseni ei jõudnudki. Samas oli Tartul oluline strateegiline positsioon. Seal sai kontrollida liiklust üle Emajõe ja piki Emajõe. Niikaua kui Tartu linnus oli võitlusvõimeline, ei saanud vaenlane läbi Ugandi Emajõe põhjakaldale tungida. Tartul oli ka oma linnusepiirkond, mis hõlmas jõe mõlemat kallast. Seega võib tolleaegset Tartut kindlasti pidada Ugandi põhjaosa piirkondlikuks keskuseks.

Ugandi alistumine ristisõdijatele (1215–1220)

Juba 1215. aastal saatsid Ugandi vanemad saadikud Riiga sõlmima rahu ja vastu võtma kristlust. Sel ajal oli see ugalaste jaoks ainus moodus ristisõdijate ja latgalite pidevate sõja- ja rüüsteretkede peatamiseks. Peatselt tegid sedasama ka sakalased. Juba samal 1215. aastal ristisid preester Petrus Kaikewalde ning mõõgavendade preestervend Otto Sakala kuni Navestini ja Ugandi kuni Emajõeni.³⁴ Ristiusu vastu võtmine ei olnud pelgalt usuline samm, vaid tähendas ka poliitilist alistumist uute isandate ülemvõimule.³⁵ Kui Jogentagana ristimiseni jõuti alles 1220. aastal, siis nähtavasti ei olnud ristisõdijad varem suutnud Ugandis oma tegelikku valitsusvõimu kehtestada, muu hulgas ka omavaheliste vastuolude tõttu. Kuigi Riia piiskopi Alberti 1210. aastal asutatud Eestimaa ehk Lihula piiskopkond pidi vähemalt nime järgi hõlmama kõiki Eesti alasid, tahtis Albert tegelikult vähemalt ühe kolmandiku Eestimaast endale allutada. Niisiis pidi Lihula piiskopi Theoderichi (ametis 1210–1219) võimuala

³² HCL XXIV, 4.

³³ H. Valk. The Fate of Final Iron Age Strongholds of Estonia. – Strongholds and Power Centres, lk 333–379, siin lk 339–340.

³⁴ HLC XIX, 4.

³⁵ T. K. Nielsen. Mission and Submission. Societal Change in the Baltic in the Thirteenth Century. – Medieval History Writing and Crusading Ideology. Ed. by T. M. S. Lehtonen & K. V. Jensen (Studia Fennica. Historica 9). Helsinki, 2005, lk 216–231; T. Kala. Ristimine paganate ja kristlaste pilgu läbi. – Tuna 2006, 3, lk 8–26; M. Ščavinskas. On the Crusades and Coercive Missions on the Baltic Region in the Mid-12th Century and Early 13th Century. The Cases of the Wends and Livonians. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 2014, 46, lk 499–527; I. Leimus: Iura christianorum – eine Floskel von Heinrich oder ein Mittel zur Unterwerfung der Heiden? Zur Bedeutung eines Begriffs in der Kreuzzugs-Rhetorik des 12. bis 13. Jahrhunderts und in der Historiographie. Der Ungläubige in der Rechts- und Kulturgeschichte des 18. Jahrhunderts. Hrsg. von U. Kronauer, A. Deutsch (Akademiekonferenzen 20). Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2015, lk 131–151; M. Mäesalu: Agreements on the Acceptance of Christianity between Crusaders and Pagans in Thirteenth-Century Livonia. Legacies of the Crusades. Proceedings of the Ninth Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East, Odense, 27 June – 1 July 2016, Volume 1. Ed. by T. K. Nielsen, K. V. Jensen (Outremer. Studies in the Crusades and the Latin East 11). Turnhout: Brepols, 2021, lk 213–237; M. Mäesalu. Jüri Uluotsa käsitus eestlaste lepingutest võõrastega 13. sajandil uuemate uurimuste valguses. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2022 (2024), lk 115–151.

piirduma vaid ülejäänud 2/3 Eestist, kuid ka sellest nõudis Mõõgavendade ordu endale ühe kolmandiku suurust ala. Juba 1212. aastast alates olid mõõgavennad püüdnud tagada just Sakala ja Ugandi kuulumist üksnes ordu võimu alla, kuid tulutult. 1216. aastal leppisid mõõgavennad, Albert ja Theoderich omavahel kokku, et esialgu jagavad nad kõik allutatud Eesti aladelt saadud tulu omavahel võrdselt kolme ossa.³⁶ Ugandi ja Sakala pidid selle leppe järgi seega kuuluma kõigi kolme ühise härruse alla.

Lisaks ristsõdijatele tundsid Ugandi allutamise vastu huvi ka Pihkva ja Novgorodi vürstkond. Juba 1210. aastal piirasid Otepää linnust Novgorodi ja Pihkva vürstid, vennad Mstislav Mstislavits ja Vladimir Mstislavits. Otepää vanemad maksid neile suure tribuudi, mispeale vene vürstid lahkusid, lasknud enne oma preestritel mõningad otepäälased ristida. Riia piiskop Albert oli mõni aeg varem sõlminud Otepääl ugalastega rahu. Mõõgavendade ordu rahuleppes ei osalenud. Anti Selarti hinnangul sõlmis piiskop Albert millalgi enne 1210. aasta algust Pihkva vürstiga liidu, mis kestis kuni Vladimir Mstislavitsi pagendamiseni Pihkvast 1212. aasta kevadel. Sel perioodil austas Riia piiskop niisiis Pihkva poliitilisi huve Ugandis, samas kui Mõõgavendade ordu jätkas sõjategevust Ugandi vastu.³⁷

1216. aastaks oli Vladimir Mstislavits taas Pihkva vürst ja jätkas oma varasemat läänepoliitikat, nõudes ugalastelt maksude ja andamite tasumist. Juba samal suvel hõivas vürst Otepää, saatis oma sõjaväe ümbruskonda rüüstama ja lahkus.³⁸ Seejärel palusid ugalased ristsõdijatelt abi. Riia ja Lihula piiskopid ning mõõgavennad saatsid oma sõjamehed Otepäele ja üheskoos ugalastega ehitasid nad „üles Otepää mäe ja elasid seal, kindlustades linnuse väga tugevasti“.³⁹ Nähtavasti oli Otepää pärast 1215. aasta sõjasündmusi niivõrd kehvas seisus, et võitlusvõimeline linnus taastati alles koostöös mõõgavendade ning Riia ja Lihula piiskoppidega millalgi 1216. aasta teisel poolel.

Pihkva vürst pidas enda maksualuseks piirkonnaks ka mõõgavendade võimu alla kuulunud Tälava latgalite asuala, korraldades sinna 1216. aasta lõpus ulatusliku sõjaretke. Jaanuaris 1217 korraldasid ugalased koos piiskopi ja mõõgavendade sõjameestega omakorda kättemaksuna rüüsteretke Novgorodi aladele. Paastuajal (8. veebruar – 26. märts) 1217 piiras Pihkva vürst Vladimir Mstislavits koos novgorodlaste, sakalaste, saarlaste ja harjulaste ühise väega 20 päeva Otepää linnust, kuid ei suutnud seda vallutada. Piiramise lõpetas kokkulepe, mille tulemusena said piiskoppide ja mõõgavendade sõjamehed vabalt Otepäält lahkuda.⁴⁰ Tegemist ei olnud sugugi Otepää linnuse alistumise leppega, vaid hoopis Mõõgavendade ordu ning Riia ja Lihula piiskoppide rahulepinguga Pihkva, Novgorodi ja Sakalaga.

³⁶ M. Mäesalu. Liivimaa ja Püha Rooma keisririik 1199–1486 (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 42). Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2017, lk 60–62.

³⁷ A. Selart. Livonia, Rus' and the Baltic Crusades, lk 109–112 ja 116–120.

³⁸ HCL XX, 3.

³⁹ HCL XX, 5. Tsitaat HLK, lk 119.

⁴⁰ HCL XX, 7–8 ja XXI, 1; Novgorodskaja pervaja letopis', lk 57 ja 258; A. Selart. Livonia, Rus' and the Baltic Crusades, lk 112–113 ja 120–121.

Kahjuks jätvad allikad täpsustamata, mida tähendas see lepe Otepää ja Ugandi jaoks. Mitte kusagil pole kirjas, kas Otepää linnus alistus Pihkva vürstile või mitte ning kelle võimu alla Ugandi leppe tulemusena jäi. Igatahes Lembitu poolt 1217. aastal piiskoppide ja mõõgavendade vastu kogutud sõjaväe hulgas ugalasi ei olnud.⁴¹ Samuti puuduvad Otepää piiramise järgsest ajast igasugused teated ristisõdijate ja ugalaste vahelisest sõjategevusest. Nähtavasti valitses Ugandi ja ristisõdijate vahel rahu, kuid kahjuks jääb segaseks, kas sõjategevuse puudumine tähendas ka piirkonna jätkuvat allumist piiskoppide ja mõõgavendade ühisele häärmusele. Teisalt liikusid 1218. aastal mõõgavendade ja piiskoppide valdusi ründamas käinud Novgorodi ja Pihkva vürstide väed rahumeelselt läbi Ugandi.⁴² See jätab justkui mulje Ugandist kui Pihkva mõjusfääri kuulunud maast. 1219. aasta algul sõlmisid Pihkva ja Novgorod viimaks mõõgavendade ja piiskoppidega rahu. Kusjuures näib, et tollal ratifitseeriti just 1217. aasta kevadel Otepää all kokku lepitud rahuleping.⁴³ Niisiis jääb Ugandi poliitiline alluvussuhe aastatel 1217–1219 ebaselgeks. Võib-olla oli ugalastel neil aastatel õnnestunud venelased ja ristisõdijad omavahel sõdima panna, hoides ise mugavalt mõlemaga rahu.

Taani kuninga Valdemar II (valitses 1202–1241) toel õnnestus Mõõgavendade ordul 1220. aastal tõrjuda Riia ja Lihula piiskopid kõrvale ja allutada Sakala ja Ugandi ordu võimule.⁴⁴ Kahjuks ei räägi ükski allikas, millal konkreetselt ja millistel tingimustel Ugandi vanemad mõõgavendade autoriteedi vastu võtsid. Eeldatavasti sõlmisid ugalased mõõgavendadega mingisuguse kokkuleppe, vähemalt selles osas, mis puudutas orduvendade asumist Ugandi kahte linnusesse: Otepääle ja Tartusse.

Tartu linnus Mõõgavendade ordu halduskeskusena

Henriku kroonika järgi asusid mõõgavennad ja nende preester Hartwig 1220. aastal Ugandisse elama.⁴⁵ Järgneva aasta sündmustest kirjutades mainib kroonik muu seas, et mõõgavennad olid tollal kõigis Ugandi ja Sakala linnustes, valdasid foogtiameteid ja kogusid makse.⁴⁶ Liivimaa vanema riimkroonika andmetel viibisid mõõgavennad Tartu, Otepää ja Viljandi linnuses.⁴⁷ Mõõgavendade võimuperiood Ugandis kestis kuni 1223. aasta jaanuari lõpus puhkenud suure eestlaste ülestõusuni. Sel ajal elasid Tartu linnuses foogt Johannes koos teadmata arvu mõõgavendadega ja ordupreester

⁴¹ S. Vahre. Muinasaja loojang Eestis, lk 122.

⁴² HCL XXII, 2 ja 6.

⁴³ A. Selart. Livonia, Rus' and the Baltic Crusades, lk 121–123.

⁴⁴ F. Benninghoven. Der Orden der Schwertbrüder. Fratres milicie Christi de Livonia (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 9). Köln – Graz: Böhlau, 1965, lk 168–169; M. Mäesalu. Päpstliche Gewalt im Kreuzzugsgebiet: Gründete Wilhelm von Modena in Estland einen „Pufferstaat?“ – Forschungen zur baltischen Geschichte 2011, 6, lk 11–29, siin lk 16; M. Mäesalu. Liivimaa ja Püha Rooma keisririik, lk 62.

⁴⁵ HCL XXIV, 6.

⁴⁶ HCL XXV, 5.

⁴⁷ Livländische Reimchronik. Hrsg. von L. Mayer. Paderborn, 1876, värsid 765–771 (eestikeelne tõlge: Liivimaa vanem riimkroonika. Tlk ja komm. U. Eelmäe, toim. E. Tarvel. Tallinn: Argo, 2003, lk 30).

Hartwig oma sulastega. Samuti viibisid (või elasid?) seal lähemalt täpsustamata sakslased ja kaupmehed ning viimaks ka tartlased ja eestlased.⁴⁸ Tartlaste konkreetne positsioon Tartu linnuses ei ole selge. Samuti jääb arusaamatuks, kas Tartu linnus oli mõõgavendade ja Tartu vanemate ühisomand või oli tegu üksnes Mõõgavendade ordule kuulunud linnusega. Kindel on aga see, et tartlased ja ugalased tervikuna olid Mõõgavendade ordu ülemvõimu all, mida esindas kohapeal Tartu foogt.

Andmete vähesuse tõttu on väga keeruline öelda, miks valisid mõõgavennad oma halduskeskuseks just Tartu ja mitte Ugandi senise poliitilise keskuse Otepää. Võib-olla oli tegemist kompromissiga otepäälaste ja mõõgavendade vahel, mis tagas Otepää jätkuva kuulumise sealsetele vanematele ja jättis mõõgavendadele seni Otepää ülemvõimu all asunud Tartu linnuse. Samas viibisid mõõgavennad ka Otepää linnuses, kuid andmed Otepää kohta aastatel 1220–1223 on napid ja sealseid võimuvahetusi on raske tuvastada. Igatahes korraldasid ugalased ja sakalased mõõgavendade võimu ajal ka ise sõjaretki, nii nagu oli tavaks ka ordu ja Riia piiskopi võimualustel liivlastel ja latgalitel.⁴⁹

Henriku kroonika järgi kindlustasid mõõgavennad Tartut „suure vaeva ja kulddega“, tehes sellest kõige tugevama linnuse Eestimaa.⁵⁰ Samas ei räägita üheski kirjalikus allikas mõõgavendadest kui Tartu rajajatest. Mõõgavendade ehitustöödest Ugandi ja Sakala linnuses kirjutab Henrik seoses 1221. aastal alanud sõjaga Pihkva ja Novgorodi vastu. „Ja nad ehitasid kõik linnused üles ja kindlustasid need väga tugevasti, ja kaevates alla hoiukohad, täitsid need sõjariistade ja ambudega ja, ajades eestlasi linnustesse kokku hirmu pärast venelaste ees, jäid sinna nendega koos.“⁵¹ Wartberge Hermanni kroonika järgi piirdusid kindlustustööd Ugandis üksnes Tartu ja Otepää linnusega.⁵² Kivilinnuse rajamisest Tartusse mõõgavendade võimuperioodil ei räägi ükski allikas. Eeldatavasti olid tartlased oma linnuse pärast latgalite hävitustööd 1215. aastal taas kasutusele võtnud ja korda seadnud. Mõõgavennad täiendasid seega sedasama linnust, mille nad juba eest leidsid. Välisilmelt jäid Tartu, Otepää ja Viljandi tõenäoliselt edasi pinnasest vallide ja puitkindlustustega muinaslinnusteks.⁵³ Küll aga ei saa välistada esimeste kivihoonete või isegi mõningate kivist kaitseehitiste rajamist linnustele juba mõõgavendade võimuperioodil.

Preester Hartwigi kohalolu Tartus viitab ka kiriku olemasolule. Tartu Jaani kiriku asupaigas 13. sajandil olnud puidust kirikuhoone radisosüsinikumeetodil tehtud dateeringud osutavad 13. sajandi esimestele kümnenditele. Kiriku juures asunud

⁴⁸ HCL XXVI, 7.

⁴⁹ HCL XXV, 5–6.

⁵⁰ HCL XXVIII, 3. Tsitaat HLK, lk 165.

⁵¹ HCL XXV, 5. Tsitaat HLK, lk 153.

⁵² Hermann de Wartberge *Chronicon Livoniae*. Hrsg. von E. Strehlke. – *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 2. Hrsg. von E. Strehlke, T. Hirsch, M. Töppen. Leipzig: Hirzel, 1863, lk 21–116, siin lk 29.

⁵³ E. Tõnisson. Tartu muinaslinnus, lk 301–302; E. Tõnisson, A. Mäesalu. Otepää linnamägi. – Eesti muinaslinnad, lk 307–309; E. Tõnisson, A. Haak, H. Valk. Viljandi muinaslinnus. – Eesti muinaslinnad, lk 275–277.

surnuaialt leitud vanim kirst on dendrokronoloogia andmete järgi valmistatud peagi pärast aastat 1223 langetatud puust.⁵⁴ Arheoloogid ja ajaloolased eeldavad enamasti, et mainitud puitkirik koos surnuaiaga on rajatud pärast Tartu vallutamist 1224. aastal ehk siis pärineb Tartu piiskopkonna algusaegadest.⁵⁵ Ometigi on kirikuhoone rajamine Tartu linnuse lähedusse mõõgavendade võimuperioodil ülimalt tõenäoline, kasvõi juba seetõttu, et samuti mõõgavendade võimukeskuseks olnud Viljandi linnuse juures oli 1223. aasta jaanuaris kirik juba olemas.⁵⁶ Kuna ühtegi teist niivõrd vana kirikuhoonet Tartu linnast teada ei ole, võib Jaani kiriku esialgset puidust hoonet suure tõenäosusega pidada mõõgavendade preestervenna Hartwigi kirikuks.

Kirikute ja preestrite kohalolu võiks tähendada, et esimesed kirikukihelkonnad Ugandis ja Sakalas rajati juba mõõgavendade võimuperioodil aastatel 1220–1223. Kiriklikult kuulusid Sakala ja Ugandi tõenäoliselt Lihula diötsesei. Voli seal kirikukihelkondi asutada ja preestreid ametisse pühitseda oli seega Lihula piiskopil. Lihula piiskop Theoderich oli aga 1218. aastal asunud Taani kuninga Valdemar II teenistusse ning 1219. aasta suvel tapsid harjulased ja revalased piiskopi Lindanise lahingus. Piiskop Albert nimetas talvel 1219/20 uueks Lihula piiskopiks oma venna Hermann, kuid Taani kuningas ei lubanud Hermannil Liivimaale sõita.⁵⁷ Isiklikult Lihula piiskop Hermann niisiis Sakalas ja Ugandis tollal kihelkondi asutada, kirikuid ja preestreid pühitseda ei saanud. Samas ei saa välistada, et Hermann võis seda teha mõne volitatud esindaja vahendusel.

1222. aasta suvel allutas Taani kuningas Valdemar II Saaremaa. Oma triumfi demonstreerimiseks kutsus kuningas oma vast valminud linnusesse Saaremaal nii Riia piiskopi Alberti kui ka Mõõgavendade ordumeistri Volquini. Seal vandusid Albert ja Volquin kuningale igavest truudust, töötasid anda talle sõjateenistust paganate ja venelaste vastu ning tunnustasid kuningat oma ülemana. Vastutasuna taaskinnitas kuningas armulikult Sakala ja Ugandi kuulumise Mõõgavendade ordule, kuid kiriklikult pidid need alad asetsema Riia diötseseis. Ülejäänud Eesti pidi kuuluma Taani kuningriiki ja kiriklikult Lundi kirikuprovintsi.⁵⁸ Taani kuninga survele pidi Albert nõustuma Lihula piiskopi Hermann täieliku väljatõrjumisega Eesti aladelt. Saaremaa kokkulepe ei jätnud Hermannile midagi muud peale piiskopi tiitli. Niisiis, alates 1222. aasta suvest kuni 1224. aasta suveni kuulusid Sakala ja Ugandi kiriklikult hoopis Riia piiskopkonna koosseisu. Mil määral Albert 1222. aasta teisel poolel Sakalas ja Ugandis kihelkondade asutamisega tegelda jõudis, jääb teadmata.

⁵⁴ A. Läänelaid. Jaani kiriku algus ja aastarõngad. – Horisont 2002, 1, lk 30–34, siin lk 34; K. Alttoa, E. Alttoa, K. Kodres, A. Mänd. Tartu Jaani kirik (Eesti kirikud III). Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2011, lk 11–12 ja 110.

⁵⁵ A. Tvaari. Muinas-Tartu, lk 71; K. Alttoa. Jaani kirik, lk 12; A. Haak. Keskaegse Tartu esimene aastasada, lk 38.

⁵⁶ HCL XXVI, 5.

⁵⁷ HCL XXIII, 11.

⁵⁸ HCL XXVI, 2; M. Mäesalu. Liivimaa ja Püha Rooma keisririik, lk 80; M. Mäesalu, S. Pajung. Foreword: Estonia and Denmark in the Middle Ages. – Ajalooline Ajakiri 2022, 2/3, lk 125–126.

Eesti ala poliitiline kaart vastavalt 1222. aasta Saaremaa leppele

Koostaja: Mihkel Mäesalu

Ülestõusu keskusest vene väikevürstkonmaks, Tartu aastatel 1223–1224

Talvel 1222/23 Saaremaal alanud ja kiiresti mandrile levinud Taani ja Mõõgavendade ordu vastane ülestõus muutis kogu poliitilise kaardi taas avatuks. Ülestõusu saatis pretsedenditu edu: uute isandate kätte jäi üksnes Tallinna linnus, ülejäänud Eesti aladel taastati kohalike ülikute võim. Ülestõusu mahasurumiseks pidid mõõgavennad ja Taani administratsioon Tallinnas tegema omavahel koostööd ning kaasama ka Riia, Semail ning viimaks ka Lihula piiskopi, rääkimata Riiga külastanud ristisõdijatest.⁵⁹ Kuna Schwerini krahv Heinrich vangistas mais 1223 Taani kuninga Valdemar II ja tema kaaskuningast poja Valdemar Noorema,⁶⁰ ei saanud kuningas ülestõusnuid maha suruma tulla. Taani oli aastatel 1223–1227 Eesti aladel tunduvalt nõrgemal sõjalisel ja poliitilisel positsioonil kui Valdemar II ristiretkede ajal. Juba 1223. aasta juulis külastasid Riia piiskop Albert ja Lihula piiskop Hermann vangistatud Taani kuningat. Töötanud „piiskopkonna temalt vastu võtta ja ustavalt tema poole hoida“, sai Hermann Taani kuninga käest viimaks loa sõiduks Liivimaale.⁶¹ Paradoksaalsel kombel lõi eestlaste edukas ülestõus poliitilise situatsiooni, milles sai võimalikuks Tartu piiskopkonna asutamine.

⁵⁹ M. Mäesalu. Pápstliche Gewalt im Kreuzzugsgebiet, lk 18–19.

⁶⁰ K. Hundahl. The Capture of Valdemar II in 1223 by Henry of Schwerin. In the light of an entry from the Dunstable Annals. – Det våras för medeltiden: vänbok till Thomas Lindkvist. Red. Auður Magnúsdóttir, Henric Bagerius, Lars Hermansson. Göteborg: Göteborgs Universitet, Institut för Historiska Studier, 2014, lk 209–228.

⁶¹ HCL XXIII, 11. Tsitaat HLK, lk 141.

Ülestõusnutel endil olid eeldatavasti hoopis teised plaanid. Lõuna-Eestis jõudis ülestõus esmalt Sakalasse. 29. jaanuaril 1223 ründasid Viljandi linnuse sakalased ootamatult nendega koos linnuses elanud mõõgavendi, nende sulaseid ja kaupmehi, tappes neist mõned ja võttes ülejäänud vangi.⁶² Juba samal päeval saatsid Viljandi vanemad teate Otepääle, „soovitades neile, et nemadki teeksid samuti. Ja tartlastele saatsid nad märgiks verest korpas mõõku, millega nad olid sakslasi tapnud, ja nende hobuseid ja riideid.“⁶³ Järgnevalt kirjeldab Henrik Tartu linnuses olnud mõõgavendade, nende sulaste, kaupmeeste ja lihtsalt sakslaste vangistamist ja mõningate tapmist ning mõõgavennast preestri Hartwigi nappi pääsemist paganlikele jumalatele ohverdamisest. Tapeti ka mõõgavendade Tartu foogt Johannes. Otepää kohta ei kirjuta kroonik midagi. Niisiis jääb teadmata, mis sealsete mõõgavendade ja teiste sakslastega ülestõusu käigus tehti ja kui palju neid üldse Otepää linnuses sel ajal oli.

Tartust sai ülestõusnute peamine keskus Ugandis. Ülestõusnud kutsusid endile appi novgorodlasi ja pihkvalasi, „paigutades mõned neist Tartusse, mõned Viljandisse ja teised teistesse linnustesse.“⁶⁴ Kevadeks olid venelased juba kohal, sest kirjeldades sakalaste ja ugalaste rüüsteretke latgalite asualale, mainib Henrik muuseas ka venelaste *princeps*’it [vürsti või pealikku] Viljandis, kelle latgalid tapsid „ühes paljude teiste venelaste ja eestlastega“.⁶⁵ Sakalased olid saatnud oma saadikud Vladimir-Suzdali suurvürsti Juri Vsevolodovitši juurde, kes saatis neile appi oma noorema venna, Novgorodi vürsti Jaroslav Vsevolodovitši. Augustis 1223 saabusid Jaroslav Vsevolodovitš ning Pihkva vürst Vladimir Mstislavitš suure sõjaväega „Tartu lähedale ja tartlased saatsid neile suuri kingitusi“. Novgorodi vürst paigutas oma mehed Tartu ja Otepää linnusesse, „et tal oleks valitsusvõim Ugandis ja üle kogu Eestimaa“.⁶⁶ Ugandi jaoks tähendas ülestõus niisiis sisuliselt minekut Mõõgavendade ordu võimu alt Novgorodi võimu alla.⁶⁷

Järgnevalt piirasid Jaroslav Vsevolodovitši ning Vladimir Mstislavitši väed koos saarlaste, järvalaste, virulaste ja varbolastega neli nädalat edutult ainsat taanlastele jäänud tugipunkti – Tallinna linnust –, mispeale läksid vene vürstid tagasi kodumaale. Selle sündmuse kirjeldusele järgneb Henriku kroonikas lühike lõik, mis kannab olulist infot Ugandi sisepoliitilistest oludest. Henrik kirjutab, kuidas „vahepeal“ piirasid mõõgavennad ja sakslased viis päeva Tartu linnust. Suutmata seda vallutada, rüüstasid nad ümbruskaudsed maad ja sõitsid saagiga Liivimaale tagasi. Täpselt sama sisu ja peaaegu identsete väljenditega kirjeldus Tartu piiramisest leidub Henriku kroonikas ka 1224. aasta kevadel, pärast 14. aprilli.⁶⁸ Eeldatavasti oli tegu ühe sündmusega,

⁶² HCL XXVI, 5.

⁶³ HCL XXVI, 7. Tsitaat HLK, lk 156.

⁶⁴ HCL XXVI, 8. Tsitaat HLK, lk 157.

⁶⁵ HCL XXVII, 1. Tsitaat HLK, lk 159.

⁶⁶ HCL XXVII, 3. Tsitaadid HLK, lk 162.

⁶⁷ A. Selart. *Livonia, Rus' and the Baltic Crusades*, lk 124–126.

⁶⁸ HCL XXVII, 4: *Interim fratres milicie et alii Theutonici cum paucis obsederant castrum Tarbatense et pugnabant cum eis diebus quinque. Et non valentes castrum tam forte cum paucis expugnare, terram in circuitu despoliabant et cum omni rapina sua reversi sunt in Lyvoniam.*

HCL XXVIII, 1: *Sed et fratres milicie post pascha colligentes iterum exercitum obsederunt Tarbetam et pugnauerunt diebus quinque cum eis et non potuerunt pre paucitate suorum castrum comprehendere, et spoliantes terram in circuitu com spoliis suis reversi sunt in Lyvoniam.*

mis on kroonikas ilmselt eksituse tõttu kaks korda üles tähendatud ja toimus pigem 1224. aasta kevadel.⁶⁹ Oluline on see sündmus sellepärast, et tee Latgalest Tartusse läks üle Otepää ja seega said mõõgavennad Tartut piirata ja linnuse ümbruskonnast röövitud saagiga rahumeelselt koju ratsutada üksnes juhul, kui Otepää oli asunud nende poolele. Niisiis hiljemalt 1224. aasta aprilliks oli Ugandi jagunenud kahte vaenulikkude leeri: ristsõdijaid pooldava Otepää ning Novgorodile toetuva Tartu vahel.

Sügisel 1223 andsid Novgorod ja „venelaste kuningad“ – viimaste all pidas kroonik Henrik usutavasti silmas Vladimir-Suzdali suurvürsti Juri Vsevolodovitši ja tema poega Novgorodi vürsti Jaroslavi – endisele Koknese vürstile Vjatškole⁷⁰ Tartu linnuse „koos juurdekuuluvate maadega põlise donatsioonina“ ning varustasid ta raha ja kahesaja sõjamehega.⁷¹ Nende sõjameeste seas oli vähemalt üks Vladimir-Suzdali suurvürsti teenistuses olnud mees.⁷² Niisiis pole kahtlustki, et Vjatško asus Tartut valitsema Novgorodile alluva väikevürstina.⁷³

Tartlased võtsid oma uue vürsti rõõmuga vastu ja ümbruskaudsed alad maksid talle makse „ja kes iganes makse ei tasunud, nende vastu suunas ta sõjaväe“.⁷⁴ Lisaks tartlastele viibisid tollal Tartu linnuses ka mõningad Sakala ülikud,⁷⁵ kuid kui suur toetus Vjatškol tegelikult Eesti aladel oli, jääb ebaselgeks. Krooniku väites, et Tartusse olid kogunenud kõik „truudusemurdjad“ – usutaganejatest apostaadid ja ristsõdijate maahärruse vastased – kogu Liivi- ja Eestimaa⁷⁶ tuleb suhtuda tõsise skepsisega. Usutavasti kavandas Henrik Tartu vallutamise oma kroonika ristsõjast jutustava osa kirjanduslikult efektse finaalina – sündmusena, mis lõpetas sõja paganate vastu – ning on seetõttu laskunud teatud liialdustesse. Sama liialdatuna näivad krooniku teated Tartu vallutamise mõjust. Linnuse langemise järel olevat ümbruskaudsed paganad (sealhulgas saarlased) otsustanud sõlmida Liivimaa sakslastega rahu ning läänlased, varbolased, virulased ja järvalased olevat vabatahtlikult alistanud Riia kirikule.⁷⁷

Henriku kroonikast ei selgu, kui suurt territooriumi Tartu vürst Vjatško tegelikult valitses, kuid kuna ta korraldas oma sõjaretki Vaigasse, Virumaale, Järvamaale

⁶⁹ S. Vahtre. Muinasaja loojang Eestis, lk 161; A. Tvauri: Muinas-Tartu, lk 234–235.

⁷⁰ Vjatško ehk Vetseke oli kuni aastani 1208 Väina jõel asunud Koknese vürstkonna valitseja. Poliitiliselt allus Vjatško Polotski vürstile ning kuigi ta võis olla etniliselt latgal, oli ta kultuuriliselt ja religioosselt tihedalt seotud ikkagi Vene aladega. Konflikti tõttu Riia piiskopi Albertiga jättis Vjatško oma vürstkonna 1208. aastal maha ja põgenes Venesse. Vt lähemalt: A. Selart. Livonia, Rus' and the Baltic Crusades, lk 65–72 ja 92–94.

⁷¹ HCL XXVII, 5 ja XXVIII, 3. Tsitaadid HLK, lk 165.

⁷² HCL XXVIII, 6.

⁷³ S. Vahtre. Muinasaja loojang Eestis, lk 162; A. Selart. Livonia, Rus' and the Baltic Crusades, lk 72 ja 124–125.

⁷⁴ HCL XXVII, 5. Tsitaat HLK, lk 163.

⁷⁵ HCL XXVIII, 3

⁷⁶ HCL XXVIII, 6. Tsitaat HLK, lk 168.

⁷⁷ HCL XXVIII, 7 ja XXIX, 1; M. Mäesalu. A Crusader Conflict Mediated by a Papal Legate: the Chronicle of Henry of Livonia as a Legal Text. – The Medieval Chronicle 2013, 8, lk 233–246, siin lk 241–243.

ja Sakalasse,⁷⁸ oli Ugandi põhjaosa Emajõe mõlemal kaldal kindlasti tema võimu all. Otepää üle Vjatško teadaolevalt ei valitsenud ning vähemalt 1224. aasta suve seisuga olid Otepää ja ugalased sõjaseisukorras Vjatško ja tartlastega.⁷⁹ Seega on täiesti mõeldav, et Otepää vanemad otsustasid ristsõdijate võimu alla naasta just seepärast, et nad ei tahtnud allutada endid Tartu vürstile Vjatškole. Kuna riialased, mõõgavennad ja ristsõdijad plaanisid pärast 1223. aasta jõule minna Tartut piirama,⁸⁰ võis Otepää juba selleks ajaks olla nende poolele üle läinud.⁸¹ Jutustust 1224. aasta kevade sündmustest alustab kroonik Henrik teatega, et ka latgalid ja liivlased korraldasid sõjaretki Vjatško ja tartlaste vastu,⁸² mis näitab selgelt, et Otepääst oli saanud nende liitlane. Kuidas muidu oleksid latgalid ja liivlased saanud rahulikult Otepääst mööda minna tartlasi ründama.

Piiskopid Albert ja Hermann saatsid 1224. aastal Vjatško juurde saadikud ettepanekuga Tartust lahkuda. Saanud eitava vastuse, valmistusid piiskopid ja mõõgavennad linnuse vallutamiseks. Augustis alanud sõjakäigu kuulutas välja Riia piiskop Albert ning selles osalesid lisaks piiskopi sõjameestele ka Mõõgavendade ordu vennad, Riia kodanikud, ristsõdijad, kaupmehed ning liivlased ja latgalid. Erandkorras tulid piiskopid Albert ja Hermann isiklikult sõjaretkele kaasa, enamasti piiskopid ristiretkedest osa ei võtnud. Põhijõud saabusid Tartu alla 15. augustil, kuid eelvæed olid linnuse selleks ajaks juba sisse piiranud. Kuigi piirajad valmistusid linnuse vallutamiseks, saatsid nad saadikud veel kord Vjatško juurde ettepanekuga alistuda, lubades tal ja kõigil tema sõjameestel turvaliselt lahkuda. Vjatško keeldus, lootes Novgorodist peatselt saadetavatele abivägedele. Henriku teatel rüüstasid venelased augusti keskel Ugandi maakonnas, aga sissepiiratud Tartule appi nad ei tulnud. Novgorod oli küll kogunud suurema väesalga Vjatško abistamiseks, kuid väed olid alles Pihkvas, kui nendeni saabus teade Tartu langemisest ristsõdijate kätte.⁸³ Tartu langemise järel loobus Novgorod oma katsest Ugandis kanda kinnitada ja sõlmis Riia ja Lihula piiskoppide ning mõõgavendadega rahu.⁸⁴

Kuigi Henrik rõhutab korduvalt, et just mõõgavennad olid ehitanud Tartust tugeva linnuse ja varustanud selle hulga sõjariistadega, möönap ta siiski, et ületõusnud kindlustasid 1223. aastal Tartu ja Viljandi linnust veelgi ning ehitasid nende kaitseks kiviheitemasinaid.⁸⁵ Henriku jutustuse järgi toimis Vjatško võim Tartus koostöös tartlastega. Nii nagu mõõgavendade võimuperioodiga, jääb ka nüüd ebaselgeks, kelle omandis Tartu linnus oli, kuid kahtlemata oli Vjatško linnuse valitseja.

⁷⁸ HCL XXVII, 5.

⁷⁹ HCL XXVIII, 2.

⁸⁰ HCL XXVII, 6.

⁸¹ V. Lang, H. Valk. An Archaeological Reading of the Chronicle of Henry of Livonia. – Crusading and Chronicle Writing, lk 291–316, siin lk 306–312 järgi näitavad arheoloogilised andmed, et Otepää ja Ugandi lõunaosa alistusid ristsõdijatele ilma sõjategevuseta.

⁸² HCL XXVIII, 1.

⁸³ HCL XXVIII, 3–6.

⁸⁴ A. Selart. Livonia, Rus' and the Baltic Crusades in the thirteenth century, lk 126.

⁸⁵ HCL XXVI, 8.

Tartu vallutamise käigus tapsid ristisõdijad kõik Tartu linnuses olnud mehed, nii eestlased kui ka venelased, sealhulgas Vjatško.⁸⁶ Krooniku sõnul tapeti linnuses olnud eestlastest mehed kättemaksuks aasta varem ülestõusu ajal toime pandud vägivalletegude eest. Samas mainib ta, et Mõõgavendade ordu sai sakalaste ja ugalaste käest kahjutasu ülestõusu käigus ordule ja selle liikmeskonnale tehtud kahjude eest. Kas seda koguti ka tapetud tartlaste sugulastelt, jääb teadmata. Viljandi linnuses olnud Sakala ülikud jättis ordu pärast linnuse vallutamist 1223. aasta suvel igatahes ellu. Ka otepäälaste juhid jäid ellu, alistus ju linnus ristisõdijatele vabatahtlikult. Henriku sõnul asustas piiskop Hermann Tartu vallutamise järel Otepää linnuse sakslastega ning ei lubanud truudusetutel eestlastel enam linnuses elada.⁸⁷ Ristisõdijatele rahumeelselt alistunud otepäälased pidid niisiis oma linnuse loovutama piiskop Hermannile.

Piiskopilinn Tartu 800

Esimene samm Tartu piiskopkonna asutamise suunas astuti juba 1223. aasta kevadtalvel Riias, kui mõõgavennad nõustusid piiskop Alberti nõudmisega, et Eesti alad jaotatakse tagasivallutamise järel kolme võrdsesse ossa mõõgavendade ning Riia ja Lihula piiskopi vahel.⁸⁸ Tartu piiskopkonna tegelikuks asutamiseks võib pidada 21.–24. juulil 1224 Riias piiskoppide Alberti ja Hermannini ning ordumeister Volquini vahel sõlmitud kokkuleppeid, mille järgi pidi Läänemaa koos Lihulaga minema Riia piiskopkonna koosseisu. Lihula piiskopi Hermannini diötsees ehk piiskopkond kiriklikus mõttes pidi aga hõlmama Sakala, Ugandi, Mõhu, Vaiga ja Nurmekunna muinasmaakonna ning Soopolitse-nimelise piirkonna. Märkimisväärset tõsiasja, et Lihula ise Lihula piiskopkonna hulka ei kuulunud, selgitati kokkuleppe tekstis väitega, et saarlased on Lihula linnuse hävitanud. Lisaks sellele olevat mere ääres veel mõningad muud lähemalt täpsustamata tegurid, mis takistavat Hermannil seal resideeruda.⁸⁹

Lihula diötseesi piiride paikapanemise ürikus märgiti, et Hermann valib endale Lihula asemel mõne teise sobivama paiga piiskopkonna keskuseks. Seega oli juba 1224. aasta juuli lõpus selge, et Hermannini piiskopkond ei jää kandma Lihula nime, vaid nimetatakse peatselt uue keskuse järgi ümber. Kuna 23. juulil 1224 loovutas piiskop Hermann Sakala, Mõhu, Nurmekunna ja pool Vaigat Mõõgavendade ordu valitsusvõimu alla, piirdus Lihula piiskopi maahärrus ehk ilmalik võimuala üksnes

⁸⁶ HCL XXVIII, 6. Üks venelane jäeti siiski ellu ja saadeti Novgorodi ja Suzdalisse viima teadet Tartu vallutamisest.

⁸⁷ HCL XXVIII, 8–9. Viljandi piiramise kohta HCL XXVII, 2.

⁸⁸ HCL XXVI, 13.

⁸⁹ Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten (LUB). Erste Reihe. Bd. 1–14. Hrsg. von F. G. von Bunge, et. al. Reval, etc.: Kluge und Ströhm, etc., 1853–2020, siin Bd.1, nr 61; Liv-, Est- und Kurländische Urkundenregesten bis zum Jahre 1300 von F. G. v. Bunge mit Ergänzungen von L. Arbusow jun (edaspidi LUR). Hrsg. F. Benninghoven. Hamburg: Historisches Seminar der Universität Hamburg, 1959, nr 211–213. Vrd HCL XXV.

*Lihula piiskopi Hermannii
pitsat (24. juuli 1224).
Allikas: Est- und
Livländische Brieflade.
Vierter Theil. Siegel und
Münzen der weltlichen
und geistlichen Gebieter
über Liv-, Est- und Curland
bis zum Jahre 1561 nebst
Siegeln einheimischer
Geschlechter.
Hrsg. von J. Sachsendl.
Reval: Kluge & Ströhm,
1887, Tafel 40, 1.*

Ugandi, Soopolitse ja poole Vaigaga.⁹⁰ Sellele alale jäi kaks olulist linnust: Otepää ja Tartu. Ühe neist pidi ta oma katedraali asupaigaks ja piiskopkonna keskuseks valima.

Henriku kroonika järgi läks Hermann vahetult pärast maadejagamise otsuste tegemist Otepäälle ning võeti seal rõõmuga vastu. Vaid mõni nädal hiljem – 15. augustil – algas Tartu piiramine. Tartu vallutamise järel naasis ristsõdijate vägi Riiga. Seejärel läks Hermann „omadega ära Ugandisse ja hakkas ehitama Otepää linnust ja paigutas sinna suursuguseid mehi ja aulikke rüütleid“. Seega, esmalt võttis Hermann

⁹⁰ LUB 1, nr 62–63. Henriku Liivimaa kroonika järgi (HCL XXVIII, 2 ja 9) said mõõgavennad Sakala endale liisuheitmise teel 1224. aasta juulis, kuid ülejäänud Tartu piiskopkonna alad jagati ordu ja piiskopi vahel alles pärast Tartu vallutamist ehk siis millalgi septembri paiku. Nähtavasti toimus tegelike võimupiirkondade paikaseadmine Kesk-Eesti väikemaakondades alles pärast Tartu vallutamist.

Ugandi peamise linnuse Otepää kindlalt oma kontrolli alla ning hakkas alles siis lahendama piiskopkonna keskuse küsimust. Otsuse rajada toomkirik Tartusse tegi Hermann niisiis alles Otepääl viibides. Ta asutas kohe ka toomkapiitli, millele ta annetas 24 küla „ning piisavalt tulusid ja põlde“. Esimeseks toompraostiks – toomkapiitli juhiks – nimetas Hermann oma venna Rotmari.⁹¹

Ametlikult sai Hermann Tartu piiskopiks alles 1235. aasta 8. jaanuaril,⁹² kuid juba 1224. aastal tehti Alberti, Hermann ja mõõgavendade vahel sõlmitud kokkulepetest ära kirjad, et lasta need paavstil kinnitada.⁹³ Paavsti kinnituse sai Hermann oma diötseesi piiridele aga alles 1230. aasta 4. jaanuaril⁹⁴ ning enne seda ei olnud piiskopkonna ametliku nime vahetamine võimalik. Nii piiskopkonna piiride kinnitamine kui ka nimevahetus venisid pikale arvatavasti Taani kuninga ja Lundi peapiiskopi tõttu. Osa Hermann piiskopkonnast – Alempois⁹⁵, Mõhu, Nurmekund ja Vaiga – kuulus 1222. aastal Saaremaal sõlmitud leppe järgi ju Taani kuninga valduste ja Lundi kirikuprovintsi hulka. Oma õigustest neile aladele loobus Taani kuningas alles 1251. aastal.⁹⁶ Siiski on Lihula piiskop Hermann juba enne aastat 1235 kolmel korral lasknud end kutsuda Tartu piiskopiks.⁹⁷ Eeldatavasti ikka seepärast, et Tartu oli tema piiskopkonna tegelik keskus. Pealegi kutsuti toomkapiitlit selle tegeliku asupaiga järgi algusest peale Tartu toomkapiitliks.⁹⁸

Pärast 1224. aasta sündmusi mainitakse Tartu linnust kirjalikes allikates uuesti alles 1234. aastal.⁹⁹ Allikate napid teated ei ütle, kas tegu oli kivilinnuse või puitlinnusega. Seega ei saa tegelikult ka öelda, et 1234. aastaks oli Tartus juba kivist linnus olemas.¹⁰⁰ Kuigi kivilinnuse ehitamisel on Tartu muinaslinnuse konstruktsioonid ja

⁹¹ HCL XXVIII, 8. Tsitaat HLK, lk 169.

⁹² LUB 6, nr 2716; LUR, nr 405.

⁹³ LUB 1, reg. 73; LUR, nr 214.

⁹⁴ LUB 6, nr 2719.

⁹⁵ Alempoisi maakonda mainitakse Tartu diötseesi koosseisus esimest korda alles aastal 1235. Alempoisi kohta vaata lähemalt A. Selart. Alempois. Zur Geschichte der Landesteilungen zwischen dem Deutschen Orden und den Hochstiften in Estland. – Studies on the Military Orders, Prussia, and Urban History: Essays in Honour of Roman Czaja on the Occasion of His Sixtieth Birthday. Beiträge zur Ritterordens-, Preußen- und Städteforschung. Festschrift für Roman Czaja zum 60. Geburtstag. Hrsg. J. Sarnowsky, K. Kwiatkowski, H. Houben, L. Pószán, A. Bárány. Debrecen: Printart-Press, 2020, lk 65–76.

⁹⁶ Diplomatarium Danicum, 2. række, 1. bind, 1250–1265. Udg. F. Blatt, G. Hermansen, C. A. Christensen. København: Munksgaard, 1938, nr 45; M. Mäesalu, S. Pajung. Danish-Estonian Relations in the Middle Ages (Studies from The Museum of National History at Frederiksborg 6). Hillerød: The Museum of National History at Frederiksborg, 2022, lk 208–209.

⁹⁷ LUB 1, nr 64, 68 ja 129. Kõigil juhtudel oli tegu Rooma kuninga Heinrichi (VII) ürikutega, mis välja antud aastatel 1225 (nr 64 ja 68) ja 1233 (nr 129).

⁹⁸ Esmamainimine paavstlikes ürikutes 19. november 1225. Hermann Hildebrand. Livonica, vornämlich aus dem 13. Jahrhundert, im Vaticanischen Archiv. Riga: Deubner, 1887, ürikulisa, nr 12: *Tarbatensis prepositi et capitula*.

⁹⁹ Hermann Hildebrand. Livonica, nr 21, § 25; Novgorodskaja pervaja letopis', lk 72–73 ja 282–283.

¹⁰⁰ Vrd A. Tuulse. Die Burgen in Estland und Lettland (Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft 33). Tartu, 1942, lk. 52.

hilisrauaaegne kultuurkiht suuresti hävitatud,¹⁰¹ ei tähenda see tingimata, et 1224. aastal varemetesse jäänud muinaslinnus kõigepealt lammutati, misjärel ehitati selle peale kivist linnus. Sellisel juhul oleks ju Tartu olnud kuni kivilinnuse valmimiseni sisuliselt kaitsetu. Palju tõenäolisem näib, et 1224. aasta piiramise järel seati linnus peatselt korda ja ehitati kivilinnuseks ümber aegamisi, tagades pidevalt linnuse kaitsevõime.

1225. aasta sügisel sõitis Hermann Saksamaale ja annetas oma piiskopkonna Rooma kuningale Heinrichile (VII) (1220–1235). 1. detsembril 1225 moodustas kuningas Tartu piiskopkonnast markkrahvkonna ja läänistas selle piiskopile. Sel moel sai Tartu piiskopkonnast Püha Rooma keisririigi osa. Kuningas annetas piiskopile ka olulisimad riigivürsti privileegid, nende seas õiguse asutada linnasid Tartus ja mujal oma valdustes.¹⁰² Tagasi Tartusse sõitis Hermann alles 1230. aastal.¹⁰³ Otsuseid oma piiskopkonna asjus tegi ta ka keisririigis olles. Valkena ehk Kärkna kloostri asutamise ajal aastal 1228 ta Tartus ei viibinud. Hermannil isiklik kohalolek Tartus polnud niisiis linna asutamiseks hädavajalik eeltingimus. Ajaloolased ja arheoloogid on üldiselt lähtunud eeldusest, et piiskop Hermann asutas Tartu linna millalgi pärast seesuguste volituste saamist Rooma kuningalt.¹⁰⁴ Ometi ei saa seda eeldust sugugi tõsiselt võtta. Esiteks on võimalik, et kuningas andis piiskopile õiguse linna asutamiseks alles tagantjärele, pärast linna tegelikku asutamist. Riia linna puhul olid asjalood just nimelt sellised. Teiseks kannab kuningas Heinrichi ürik daatumit 1. detsember 1224 ehk siis on koostamisel sihilikult dateeritud aasta varasemaks, jätmaks mulje, et Hermann sai kõik seal loetletud õigused juba 1224. aastal.

Hermannil ürik on säilinud üksnes hilisemas ärakirjas,¹⁰⁵ kuid Hermannil palvel andis Rooma kuningas Heinrich (VII) 1. detsembril 1225 täpselt samad privileegid ka Riia piiskopile Albertile. Albertile mõeldud ürik on säilinud oma algupärandis ja seegi kannab daatumit 1. detsember 1224.¹⁰⁶ Ürikutele tegelikkusest varasema daatumi andmine ei olnud midagi enneolematut. Saksa ordul õnnestus keiser Friedrich II (1212–1250, keiser aastast 1220) käest 1235. aastal saada isegi 1226. aasta daatumit

¹⁰¹ E. Tõnisson. Eesti muinaslinnad, lk 83–84.

¹⁰² LUB 1, nr 68; M. Mäesalu. Liivimaa ja Püha Rooma keisririik, lk 74–76; M. A. Blehner, M. Mäesalu, R. Saage. Vanad leiud, uued tõlgendused: keskaegne metallitöökompleks Tartus Lossi tänaval. – Taevased ja maised teed. Surmast ja rändest Tartu ajaloo. Toim. M. Rennit, A. Haak (Tartu Linnajaloo Muuseumid. Aastaraamat 2023; 24). Tartu: Tartu Linnamuuseum, 2023, lk 85–102, siin lk 95–97.

¹⁰³ F. G. von Bunge. Livland, die Wiege der Deutschen Weibbischöfe (Baltische Geschichtsstudien 1). Leipzig: E. Bidder, 1875, lk 29–31.

¹⁰⁴ O. Freymuth. Tartu linna tekkimise ajaloo. – Ajalooline Ajakiri 1925, 3, lk 87–97, siin lk 89; A. Mäesalu, A. Haak. Über die Entstehungsgeschichte, lk 510; A. Haak. Keskaegse Tartu esimene aastasada, lk 37 ja 40.

¹⁰⁵ P. Zinsmaier. Studien zu den Urkunden Heinrichs (VII.) und Konrads IV. – Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins 1952, 100, lk 445–565, siin lk 514–516.

¹⁰⁶ LUB 1, nr 67.

kandev ürik.¹⁰⁷ Seejuures andis Heinrich (VII) ka piiskop Albertile õiguse asutada linn Riias ja teisi mujal oma valdustes hoolimata sellest, et Riia linna oli Albert asutanud juba aastal 1201. Järelikult ei või 1. detsembrist 1225 kuidagi pidada daatumiks, enne mida piiskop Hermann Tartu linna asutada ei saanud.

Omaette küsimus on, mida üldse pidada linna asutamiseks. Õiguslikus mõttes tegi ühest asulast linna selle eriline õiguslik staatus, linnaõiguse omamine. Linnaõigus koosnes tol perioodil mitmest eri komponendist, mille peamisteks osadeks olid linnaisanda poolt linnale annetatud eriõigused ja linna territooriumil kehtinud õiguskord, kusjuures viimase kujundajaks oli eelkõige linnakogukond. Rae olemasolu linna eksisteerimise eeltingimuseks 13. sajandi esimesel poolel pidada ei saa, sest enamikul Saksa linnadel tollal veel raadi ei olnud.¹⁰⁸ Samas oli kristlikus Euroopas juba hilisantiikajast peale tavaks, et piiskopkonna keskus – katedraali ehk toomkiriku asukoht ja ideaalis ka piiskopi elukoht – peaks asuma linnas. Kui kristlus levis aladele, kus linnu veel ei eksisteerinud, sai tavaks, et katedraali asupaika kujunes linn.¹⁰⁹

Aastatel 1224–1227 oma Liivimaa kroonika kirjutanud Henrik räägib Riia linna asutamise puhul asula rajamisest Väina ja Riia jõe ääres olnud sadamakoha lähedusse ning Liivimaa piiskopkonna keskuse üleviimisest Ükskülast Riiga aastal 1201. Linnaõiguste annetamisest kroonikas juttu ei ole. Igati jääb mulje, et Henriku jaoks tegi Riiga rajatud asulast linna üksnes tõsiasi, et seal asus katedraal, toomkapiitel ja piiskopi residents.¹¹⁰ Riia linnaõigus kujunes välja aegamisi, kusjuures selle alusdokumendiks oli Alberti 1211. aasta privileeg külaliskaupmeestele.¹¹¹ Ajalooline traditsioon peab Riia linna asutamiseks niisiis asula rajamist ja piiskopkonna keskuse sinna üleviimist, mitte linnaõiguse annetamist. Riia sarnane muster on täheldatav ka Vana-Pärnu puhul. Kui Saare-Lääne piiskop 1251. aastal toomkapiitli asutas, mainis ta, et on rajanud toomkiriku hiljuti asutatud (Vana-)Pärnu linna.¹¹²

¹⁰⁷ T. Jasiński. *Kruschwitz, Rimini und die Grundlagen des preußischen Ordenslandes. Urkundenstudien zur Frühzeit des Deutschen Ordens im Ostseeraum (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 63; Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens 8)*. Marburg: Elwert, 2008, lk 171–153.

¹⁰⁸ E. Isenmann. *Die deutsche Stadt im Mittelalter 1150–1550. Stadtgestalt, Recht, Verfassung, Stadtrecht, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft*. Wien – Köln – Weimar: Böhlau, 2012, lk 172 ja 216–226.

¹⁰⁹ A. Selart. *Linnata piiskop. Keskaegsed diötseesinimed Liivi- ja Preisimaal*. – Vana Tallinn 2023, 32 (36), lk 19–41.

¹¹⁰ A. Caune, I. Ose. *Die Entstehung und Entwicklung der Stadt Riga im 12.-13. Jahrhundert*. – *Lübecker Kolloquium zu Stadtarchäologie im Hanseraum X: Vorbesiedlung, Gründung und Entwicklung*. Toim. Manfred Gläser ja Mandred Schneider. Lübeck, 2016, lk 497–506, siin lk 502–503.

¹¹¹ F. Benninghoven. *Rigas Entstehung und der frühhansische Kaufmann (Nord- und osteuropäische Geschichtsstudien 3)*. Hamburg: Velmede, 1961, lk 37; M.-L. Neubauer. *The First Papal Legatine Mission in Livonia: William of Modena and the City of Riga, 1225–6*. – *Reading Medieval Studies* 2021, 47, lk 77–100, siin 81–83.

¹¹² *Pärnu linna ajaloo allikad 13.–16. sajandini*, I osa. *Quellen zur Geschichte der Stadt Pernau 13.–16. Jahrhundert*, Band I. Koost. I. Põltsam ja A. Vunk. Pärnu: Pärnu Linnavalitsus, 2001, lk 17–18 (nr 1). Üriku eestikeelse tõlke leiab K. Altoa. *Kirikud, kabelid, kloostrid. Kirjutisi Eesti keskaegsest sakraalarhitektuurist*. Tartu: Ilmamaa, 2022, lk 131–133.

Taas ei ole juttu linnaõiguste annetamisest. Linna asutamine on otseselt seostatud katedraali rajamise ja toomkapiitli asutamisega.

Ka piiskop Hermann nägi oma katedraali asupaika valides ilmselt juba ette linna kujunemist selle kõrvale. Põhja-Saksamaal tol ajal sündinud ja üles kasvanud piiskopi jaoks oli see lihtsalt enesestmõistetav. Seega võib Tartu kui linna alguseks lugeda otsust rajada sinna katedraal. Sestpeale oli selge, et Tartust saab linn.¹¹³ 1262. aastal mainitakse kirjalikes allikates juba mullast ja puidust kindlustustega ümbritsetud linna.¹¹⁴ Ligikaudu samast ajast, kõige varemalt 1263. aasta kevadest, pärineb ka varaseim teade Tartu rae olemasolust.¹¹⁵ Varaseim teade Riia linnaõiguse kehtimisest Tartus on aga alles aastast 1375.¹¹⁶

Millal piiskop Tartule Riia linnaõiguse annetas, ei ole teada. Riia linnaõiguse varaseim säilinud kirjalik versioon pärineb umbes aastast 1225¹¹⁷, mistõttu ei saa täiesti välistada, et Hermann võis Tartule Riia õiguse annetada juba 1224.–1225. aastal. Samas ei olnud teise linna õiguste ülekandmine 13. sajandil hädavajalikuks eelduseks uue linna asutamisel. Näiteks Uus-Pärnu rajamisel 1265. aastal annetas Saksa ordu linnakodanikele kasutamiseks teatud tüki maad ja kõlvikuid, kolmanda osa kohtuõigusest linnas ja mõningaid muid privileege.¹¹⁸ Riia linnaõiguse kehtimise Uus-Pärnus kinnitas Saksa ordu alles 1318. aastal.¹¹⁹ Ka Tartu linna asutamise puhul ei pruukinud piiskop Hermann teha enam kui määrata teatud ala linna territooriumiks ning annetada kodanikele mõningaid omavalitsuslikke õigusi.

Omaette küsimus on, millal tekkis asula keskaegse Tartu linna asukohale. Arheoloogilise ainese järgi oli 13. sajandi keskpaiga Tartus kaks eraldiseisnud asustuskeskust. Raekoja platsi ümbruses paiknenud Saksa aladega seostuva materiaalse kultuuriga asuala ning tänapäeva botaanikaaia kandis olnud Venega seostuva materiaalse kultuuriga asuala, kusjuures viimane eksisteeris kindlasti juba 1230. aastatel.¹²⁰ Kuna Jaani kiriku asukohal olnud puitkirik ja surnuaed olid tõenäoliselt

¹¹³ T. Christiani. Einiges über die Verfassung und die Privilegien der Stadt Dorpat. Dorpat, 1918, lk 3; E. Tarvel, A. Molvögin, V. Kalnin, V. Vaga. Hansalinnana XIII sajandist Liivi sõjani. – Tartu ajalugu. Toim. R. Pullat. Tallinn: Eesti Raamat, 1980, lk 27–61, siin lk 27; A. Mäesalu, R. Vissak. Muinas- ja keskaeg, lk 20.

¹¹⁴ Livländische Reimchronik, värsid 6609–6622 (eestikeelne tõlge: Liivimaa vanem riimkroonika, lk 116–117); Novgorodskaja pervaja letopis', lk 83 ja 311–312; A. Mäesalu, A. Haak. Über die Entstehungsgeschichte, lk 511–512.

¹¹⁵ LUB 1, nr 216; O. Freymuth. Tartu linna tekkimise ajaloost, lk 91–94.

¹¹⁶ A. von Gernet. Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat bis zur Ausbildung der Landstände (Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 17). Jurjew (Dorpat): Schnakenburg, 1896, lk 157.

¹¹⁷ T. Kala. Esimesed tallinlased. – Kui vana on Tallinn? 13. mail 2004 toimunud konverentsi ettekanded ja diskussioon. Koost. T. Kala (Tallinna Linnaarhiivi Toimetised 8). Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2004, lk 80–101, siin lk 84.

¹¹⁸ Pärnu linna ajaloo allikad 1, lk 18–19 (nr 2).

¹¹⁹ Pärnu linna ajaloo allikad 1, lk 19 (nr 3).

¹²⁰ A. Mäesalu, A. Haak. Über die Entstehungsgeschichte, lk 511–515.

olemas juba mõõgavendade võimuperioodil ning samast ajast pärinevad ka varaseimad teated kaupmeeste ja sakslaste viibimisest Tartus, võisid Saksamaaga seostuva asuala alged olla olemas juba aastatel 1220–1222. Iseenesest ei välista miski vene ja saksa kaupmeeste viibimist Tartus juba enne 1220. aastat. Esiteks külastasid lääne kaupmehed ka paganate kauplemiskeskusi,¹²¹ ning teiseks läksid kroonik Henriku sõnul kaupmehed Väina jõelt Ugandi kaudu Pihkvasse juba „enne Riia ehitamist“ ehk siis 12. sajandi lõpus.¹²²

Kokkuvõte

Tartu muinaslinnus eksisteeris kindlasti 13. sajandi alguses ega olnud pikemat aega maha jäetud. Tolleaegne Tartu oli Otepäälle allunud piirkondliku tähtsusega keskus, millel oli omaette linnusepiirkond. Henriku kroonikas mainitud Tartu *provincia* ei tähista seega mitte Emajõe lõunakaldal asunud Tartu muinaskihelkonda, vaid hoopis jõe mõlemal kaldal asunud Tartu linnusepiirkonda. Tartu linnus ei olnud nähtavasti väga tugevasti kindlustatud, nii et 1211. aastal õnnestus latgalitel linnus vallutada ja põlema panna. Usutavasti seati linnus seejärel korda, kuid latgalid vallutasid selle taas 1215. aastal. Ristisõdijad sel perioodil Tartut piiramas ei käinud, mis võib ka seletada Henriku kroonika napp teateid Tartu muinaslinnuse kohta.

Oululisim murrang Tartu ajaloos 13. sajandi esimesel veerandil leiab aset 1220. aasta paiku, mil Tartust sai Mõõgavendade ordu halduskeskus Ugandis, ordufoogti residents. Tugevalt kindlustatud linnuseks ehitati Tartu alles mõõgavendade perioodil. Eestlaste ülestõusu järel sai Tartust 1223. aasta jaanuaris ülestõusnute keskus Ugandis, seejärel Vjatško vürstkonna keskus ning viimaks 1224. aastal Tartu piiskopkonna keskus. Muide, kivilinnuse rajamise kohta Tartus ei ütle 13. sajandi I poole kirjalikud allikad tegelikult mitte midagi. Kuna linnus pidi olema pidevalt kaitstav, toimus selle ümberehitamine kivilinnuseks aegamisi ja võis alata juba mõõgavendade võimuperioodil. Seega ei saa ranges mõttes öelda, et kivilinnuse rajamine sai Tartus alguse just pärast 1224. aastat ja mitte varem. Igatahes oli Tartu juba alates 1220. aastast peale võõrvõimude keskuseks Ugandis.

Ugandi ristiusustamise kontekstis võib ühe kindla aastaarvu asemele mõelda pigem üheksa-aastase üleminekuperioodi peale aastatel 1215–1224. Sel ajal ei olnud ugalaste jaoks põhiküsimuseks mitte oma poliitilise sõltumatuse säilitamine, vaid valik võõrvõimude vahel. Alistus ju Ugandi ristisõdijatele juba 1215. aastal ning hoidus seejärel kuni 1223. aasta jaanuaris puhkenud ülestõusuni igasugusest sõjategevusest nende vastu. Samal ajal püüdsid Pihkva ja Novgorod Ugandit enda ülemvõimule allutada ja näib, et vähemalt ajutiselt (aastatel 1217–1218) on see neil ka õnnestunud. Kahjuks on allikad ugalaste diplomaatilise tegevusest niivõrd napid, et teadmata jääb isegi see, millistel tingimustel ugalased 1220. aastal mõõgavennad Tartu ja

¹²¹ M. Mägi. Ports for whom? Harbors in the early thirteenth century eastern Baltic. – Journal of Baltic Studies, esmane veebiversioon (2024), DOI: 10.1080/01629778.2024.2343381.

¹²² HCL XI, 7.

Otepää linnusesse vastu võtsid. Sama probleem on ka Vjatško-aegse Tartuga. Kohaliku eliidi positsioon ja võimuvahetused Vjatško ja tema venelastega jääb allikates ebaselgeks. Kindel on aga see, et ei mõõgavennad ega ka Vjatško polnud ugalastele mitte liitlased, vaid ikkagi isandad ja valitsejad.

Tartu piiskopkonna asutamine sai võimalikuks üksnes 1223. aasta eestlaste ülestõusu järgses poliitilises olukorras. Kuigi piiskopkond kandis kuni 1235. aasta alguseni ametlikult Lihula nime, planeeris piiskop Hermann tegelikult juba 1224. aasta juuli lõpus piiskopkonna ümbernimetamist uue keskuse järgi. Pärast Tartu vallutamist augustis 1224 seadis Hermann end esmalt sisse Otepää linnuses ja tegi alles siis otsuse rajada oma katedraal Tartusse. Sestpeale oli Hermann jaoks selge, et Tartust saab linn. Millal konkreetselt ta Tartu linna asutas ja sellele linnaõigused andis, jääb teadmata. Küll aga peab märkima, et kui Hermann sai 1225. aasta 1. detsembril kuningas Heinrichi (VII) käest volitused rajada Tartusse linn, siis lasi ta mingil põhjusel kuninga kantseleil dateerida üriku aasta varasemaks, jättes sellega kõigile mulje, et õiguse linna asutamiseks oli ta saanud juba 1224. aasta detsembris. Kuna ei saa välistada võimalust, et Hermann proovis sel moel legitimeerida linna asutamist tagantjärele, siis peab Tartu piiskoplinna rajamise varaseimaks ajaks pidama siiski 1224. aasta sügist või talve.

Niisiis oli 13. sajandi I veerand nii Tartu kui ka kogu Eesti ala jaoks sõdade, järskude võimuvahetuste ja poliitilise ebastabiilsuse periood. Muinasaegse Tartu lõpu ja keskaegse Tartu alguse dateerimine aastaga 1224 jätab aga sellel dünaamilisel perioodil toimunud muutustest vääralt mulje. Tartu puhul oli olulisimaks murranguhetkeks hoopis aasta 1220, sest siis kaotas Tartu oma senise muinasaegse tähenduse Otepääle allunud linnusena, kohapealse keskuseks Ugandi põhjaosas. Alates aastast 1220 sai Tartust vallutajate võimukeskus Ugandis, piirkonna kõige tugevamini kindlustatud linnus. Lisades siia tõsiasja, et esimene kirik Tartus rajati juba mõõgavendade ajal ning samast ajast pärinevad teated ka kaupmeeste kohalolust, peaks keskaja alguse Tartus dateerima ikkagi aastaga 1220, mitte aastaga 1224. Debatti 13. sajandi alguse asula olemasolust Tartus kirjalike allikate toel lahendada ei saa, küll leiab neist arheoloogidele mõtteainet, kas Tartust leitud saksapärase materiaalne aines ei võiks pärit olla aastale 1220 või 1224 eelnenud ajast. Samasugune üleminekuperiood nagu oli Ugandi ristiusustamisel, võib ju kõne alla tulla ka läänest ja idast saabunud kaupmeeste puhul. Võisid nad ju Tartut külastada oluliselt varem kui jaanuaris 1223, mil nende kohalolu on esimest korda mainitud.

Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri projekt PRG1931 „Eesti 12.–14. sajandil: kohalik ühiskond, traditsioonid ja kultuur muutuste ajastul“ ja kultuuriministeeriumi projekt KUM-TA8 „Kohaliku ja võõra integratsioon Eesti kultuuripärandis: eliidikultuuri kujunemise alused 13.–14. sajandil“.